

SIMAS KARALIŪNAS

BILINGVIZMO SITUACIJOS IR JŲ SOCIALINĖ DINAMIKA

Bilingvizmas – mažesnės ar didesnės žmonių grupės pakaitinio dviejų kalbų vartojimo praktika – yra pasaulyje gana išplitęs reiškinys. Kadangi visuomenė gali puikiai išsiversti ir su viena kalba, bilingvizmo egzistavimas rodo, kad visuomenėje esama dviejų skirtingomis kalbomis kalbančių bendruomenių (Karaliūnas, 1983, p. 15). Kasdieninis reiškinys bilingvizmas yra vadinamose daugianacionalinėse valstybėse, kur viena šalia kitos egzistuoja kelios tautos – kiekviena su savo kultūra ir kalba. Bet ir tokiais atvejais bilingvizmas apima atskiras grupes žmonių, kurie dėl bendravimo ir interakcijos reikmių yra priversti išmokti ir vartoti kitos tautos kalbą, o dauguma visuomenės narių gyvena savo gyvenimą ir vartoja savo kalbą. Tad dvi ar kelios kalbos koegzistuoja, jos vartojamos skirtingose socialinėse situacijose, kiekviena kalba turi savo aptarnavimo sferą, ir tokiais atvejais geriau yra kalbėti apie diglosiją, nors kai kurie tyrinėtojai diglosiją taip pat laiko bilingvizmo forma (New Horizons in Linguistics, 1975, p. 319). Tipiška diglosinė situacija, pvz., yra bendrinės šnekamosios kalbos ir dialektų koegzistavimas, nes abu šie nacionalinės kalbos variantai vartojami skirtingiems tikslams ir skirtingose socialinėse situacijose.

Tokiais atvejais pasitaikančios bilingvizmo situacijos, suprantama, yra stabilios, visuomenės komunikacijai ir pačiam jos gyvenimui sunkumų ar kliūčių nesudaro, ir todėl jos gali egzistuoti ilgą laiką. Daugelyje šalių (pvz., Šveicarijoje, Kanadoje, Jugoslavijoje, Indijoje ir kt.) dabar egzistuojančios bilingvizmo situacijos nerodo jokių žymių keistis*.

Bilingvizmo situacijos gali atsirasti ir dėl kitų priežasčių – nebūtinai dėl dviejų ar kelių etninių bendruomenių buvimo. Visuomenė iš tradicijos gali būti monolingvė, bet kuriai nors savo veiklos sričiai ji priima ir vartoja kitą kalbą, tam tikslui labiau tinkančią negu savoji kalba. Pvz., Suomijoje, be suomių, literatūrinės kalbos funkcijas eina švedų kalba. Lietuvoje iki pat mūsų dienų bažnyčioje buvo vartojama lotynų kalba (iš dalies ir dabar tebevartojama). Indijoje administracijos, švietimo ir literatūros kalba yra anglų. Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės kanceliarijoje vartota kalba buvo slavų rašto kalba, paremta bažnytinės slavų kalbos tradicija. Antrosios kalbos vaidmenį visuomenėje labai dažnai vaidina prestižą ir didelę kultūrinę vertę turinti kalba. Anglų kalbos spaudimas nacionalinių mažumų kalboms Jungtinėse Amerikos Valstijose yra ekonominio, politinio ir socialinio pobūdžio, bet, pvz.,

* Tarybinių sociolingvistų darbuose pabrėžiamas tarybinių tautų kalbų lygiateisiškumas, jų vartojimo pastovumas (Karaliūnas, 1983).

Skandinavijos kalboms tas spaudimas kyla iš vyraujančios tarptautinės anglų kalbos reikšmės, iš to, kad ji skleidžiama per mokyklas, radiją ir televiziją, filmus ir žurnalus, taip pat per komercinius kanalus (Haugen, 1972, p. 66–68). Savo funkcine ir vertybine svarba ši antroji kalba prilygsta sunormintai, standartizuotai bendrinei kalbai ir iš tikrųjų atlieka tą patį vaidmenį kaip ir bendrinė kalba.

Tokia prestižinė ir vertybinė antroji kalba aptarnauja kelias kalbines bendruomenes iš karto, taigi ji atlieka interkalbos vaidmenį, eina *lingua franca* funkciją (žr. toliau). Vakarų Europoje ilgą laiką interkalba buvo lotynų kalba, funkcionavusi mokslo, švietimo ir religijos sferose. Kai kuriose Rytų Europos šalyse (pvz., Bulgarijoje, Rumunijoje, Rusijoje ir kt.) interkalbos vaidmenį religijoje keletą amžių vaidino bažnytinė slavų kalba.

Tautinė kalba ir antroji kalba, dažniausiai atliekanti interkalbos funkcijas, sudaro visuomenėje diglosinę situaciją, kadangi jos vartojamos skirtingose sferose. Bet dalis visuomenės narių – išsilavinę, mokyti žmonės – yra bilingviai, nes jie pakaitomis vartoja abi kalbas. Tokios bilingvinės situacijos, būdamos stabilios, didesnės įtakos visuomenėje vartojamų kalbų likimui daryti negali.

Interkalba ir interdialektas (žr. toliau), visuomenės socialinių vertybių skalėje užimdami svarbią vietą, skiriasi tik savo vartojimo sferomis ir pritaikymo galimybėmis.

Bet, antra vertus, tam tikromis istorinėmis socialinėmis-kultūrinėmis sąlygomis bilingvinės situacijos gali ir pasikeisti. Dviejų kalbų vartojimas reikalauja iš žmogaus daug didesnių psichinių ir intelektualinių pastangų negu komunikavimas viena kalba, ir todėl esama natūralaus polinkio kiek galima tas pastangas mažinti, taigi ribotis vienos, paprastai gimtosios kalbos vartojimu. Visuomenės komunikacijoje esama tendencijos bilingvines situacijas eliminuoti ir išsiversti vienos kalbos vartojimu. Bilingvizmo situacijos gali būti eliminuojamos dvejopai: 1) susiformuoja mišri kalba, susidedanti iš abiejų kalbų elementų ir ypatybių, ir 2) socialinės grupės, visuomenės kalba arba dialektas yra pakeičiami.

1. Mišrių kalbų susiformavimas

Iš dviejų tų pačių individų pakaitom vartojamų kalbų tam tikromis istorinėmis socialinėmis-kultūrinėmis sąlygomis per ilgesnį laiką gali atsirasti trečia kalba. Kadangi jos struktūroje yra abiejų kalbų elementų, tai tokia kalba yra vadinama mišria, arba hibridine (*mixed language*, *Mischsprache*, *langue mixte*). Tuoj pat reikia pažymėti, kad heterogeninių, t. y. svetimos kilmės, elementų ypač žodyne turi kiekviena kalba. Mat kalbų susidūrimai, sąveika, tarpusavio skverbimasis yra neišvengiami, kaip neišvengiami yra įvairios etninės priklausomybės žmonių bendravimas, interakcija ir kultūros mainai, kurie atsispindi ir jų kalbose: su kultūrinių vertybių keitimusi, mainais į kalbą ateina ir jų pavadinimai. Tad skoliniai ypač žemesniųjų visuomenės sluoksnių kalboje yra, galima sakyti, gyvenimo būtinybė. Be kultūrinių mainų, kalbų sąveiką ir maišymąsi sukelia ir daugelis kitų istorinių procesų ir įvykių: etniškai ir kalbiškai įvairių žmonių maišymasis ar gyvenimas toje pačioje teritorijoje,

jų geografinė kaimynystė, migracija, kolonizacija, okupacija, visuomeniniai-ekonominiai ir politiniai ryšiai tarp įvairių šalių, skirtingos kilmės žmonių etninė simbiozė ir asimiliacija ir kt.

Kalbų sąveikos, maišymosi ir viena kitai įtakos vykdytojai ir laidininkai yra bilingviai individai. Kasdien pramaišiui vartodami dvi (ar kelias) kalbas, jie savaime imas tapatinti ir nejučiomis artinti vieną prie kitos, t. y. keisti. Vienos kalbos elementai pradedami vartoti ir tada, kai kalbama kita kalba. Bilingvių individų šnekoje atsiradusios transformacijos tam tikrais atvejais gali patekti ir į monolingvių visuomenės ar socialinės grupės narių kalbą. Taip atsiranda skoliniai. Tokių iš svetur atėjusių, skolinčių elementų pirmiausia leksikoje vienos kalbos gali turėti mažiau, kitos daugiau, priklausomai nuo jų vartotojų energijos, mobilumo ir interakcijos galimybių.

Heterogeninių elementų ypač žodyne nemaža turi, pvz., žydų kalba, arba *jidiš* (*Jiddisch*), kuri yra Rytų Europos, taigi ir Lietuvos, ir iš ten kilusių visų kontinentų žydų tarpusavio bendravimo kalba – šnekamoji ir literatūrinė. *Jidiš* gramatinė struktūra yra germaniška, nes žydų kalba susiformavo iš vėlyvojo periodo (XII–XIV a.) vidurinės vokiečių aukštaičių kalbos (*Spätmittelhochdeutsch*). Be germaniško elemento, leksikoje ji turi apie vieną ketvirtadalį hebraiškos-aramėjiškos kilmės žodžių, tarp vieno šeštadalio ir vieno dešimtadalio slaviškų žodžių, atėjusių daugiausia iš senosios lenkų kalbos (Birnbaum, 1923; Karaliūnas, 1977), ir nemaža romaniškų žodžių.

Žydų kalbą pavadinti mišria negalima, nes jos gramatinė sistema, be vieno kito hebraiško-aramėjiško elemento, yra germaniška. Kalbos pobūdį ir jos priklausymą genetiniam tipui lemia gramatinė struktūra, kuri beveik nepasiduoda kitų kalbų įtakai ir nėra skolinama. Taigi *jidiš* yra germanų kalba.

Tuo tarpu, formuojantis mišriai kalbai, bilingvių individų vartojamų, taigi kontaktuojančių, kalbų sistemos yra smarkiai modifikuojamos. Mišrių kalbų gramatika daugeliu atvejų yra rudimentinė, žodynas gana ribotas ir primityvus. Bet negalima sakyti, kad mišrios kalbos yra heterogeninių faktų rinkiniai. Vis dėlto jos turi savitą, specifinę struktūrą.

Mišri kalba yra, pvz., *ladino* (vardas kilęs iš ispaniško lotynų kalbos pavadinimo), arba dar kitaip vadinama *džudezmo* (anglų *Judeo-Spanish*). Tai iš XV a. ispanų kalbos kilusi kalba, turinti gausių turkiškos, graikiškos ir hebraiškos kilmės skolinių, vartojama žydų tautybės žmonių (sefardų) Pirėnų ir Balkanų pusiasaliuose bei Vakarų Afrikoje.

Italų kalbos mišinys su prancūzų, ispanų, arabų, graikų ir turkų kalbų elementais, vartojamas Viduržemio jūros baseine, ypač jo rytų dalyje (Levante), yra *lingua franca*. Paties termino ir sąvokos susiformavimas siekia kryžiaus žygių laikus (XI, XII ir XIII a.). Tų žygių dalyviai buvo kilę iš įvairių Europos šalių. Kunigai, vienuoliai ir kariai, pirkliai ir kalviai, nešikai ir berniukai patarnautojai kiekvienas kalbėjo skirtingomis kalbomis, kurios buvo dabartinių anglų, prancūzų, italų ir vokiečių kalbų protėviai. Lotynų kalba, tiesa, buvo jų religijos ir išsilavinimo kalba, bet ne visi Kryžiaus žygio dalyviai ja kalbėjo. Ne visi jie mokėjo ir vieni kitų kalbas. Tad įvairiakalbiamis krusadoriams iškilo reikalas turėti vieną visiems suprantamą kalbą. Tokia

kalba geriausiai jiems tiko provansalų kalba – *lingua franca* (pažodžiui „prancūzų kalba“), vartota įvairių šalių pirklių ir jūrininkų pietinėse Viduržemio jūros pakrantėse nuo Marselio ligi Genujos (Samarin, 1968, p. 661).

Pavadinimas *lingua franca* dabar lingvistikoje yra tapęs terminu, kuriuo nusakoma skirtingomis kalbomis kalbančių žmonių komunikacijos tikslais bendrai vartojama kalba (Pei, 1966, p. 148).

Tokio pobūdžio kaip *lingua franca* buvo *russeorsk*, taip pat mišri kalba. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą ją vartojo Norvegijos šiaurėje rusų pirkliai ir norvegų žvejai. Susiformavo ji XVIII a. bendraujant rusų ir norvegų prekybininkams. Jos gramatika buvo rudimentinė, sudaryta iš rusiškų ir norvegiškų elementų. Be norvegiškų ir rusiškų, joje būta ir vokiečių žemaičių bei anglų kalbų žodžių. Mat Norvegijos šiaurės žvejai palaikė glaudžius ryšius su Bergenu, kur vokiečiai žemaičiai darė didelę kalbinę įtaką (Sommerfelt, 1971, p. 33).

Vadinasi, mišrios kalbos atsiranda ne kiekvienoje bilingvinėje situacijoje. Mišrios kalbos susiformuoja labai specifinėmis istorinėmis-socialinėmis sąlygomis, intensyvių etninių, kultūrinių ir prekybinių kontaktų bei mainų regionuose. Kur susiformavo ir egzistuoja mišri kalba, būta ar esama ir dvigubos sociokultūrinės tradicijos. Komunikacijos reikmių verčiama, viena socialinė grupė stengiasi adaptuoti kitos socialinės grupės kalbą. Tos adaptacijos procese kalbos sistema yra smarkiai modifikuojama ir redukuojama: ko nėra gimtojoje kalboje, to nelieta nė pramoktoje kalboje. Šiuo atžvilgiu įdomus toks psichologinis faktas, kad patys mišrios kalbos vartotojai to kalbinės sistemos modifikavimo ir redukavimo nejaučia. Olafas Brochas (1927) pastebėjo, kad *russeorsk* vartotojai buvo įsitikinę, jog kalbą savo pašnekovų kalba: rusai manė kalbą norvegiškai, o norvegai – rusiškai.

Antra vertus, ne visos mišrios kalbos pasižymi drastiškai modifikuota, rudimentine gramatine struktūra. Kai kurios iš jų gali turėti visą gramatinę sistemą, būdingą natūraliai kalbai, ir būti vartojamos rašto bei literatūros tikslais. Tokia mišri kalba yra, pvz., norvegų literatūrinė kalba *riksmaal* (pažodžiui, „valstybės kalba“). Jos fonetika yra norvegiška, bet fonemų distribucija yra daniška; morfologijoje ji turi tiek norvegų, tiek danų kalbų elementų, o žodynas susideda iš daniškų ir norvegiškų žodžių. *Riksmal* atsirado XIX a., kai norvegų miestų viduriniųjų sluoksnių tarmės susiliejo su provincijos danų kalba, vadinamąja *høytidssproget* „iškilmingąja kalba“ (Sommerfelt, 1971, p. 26–27).

Atskirą mišrių kalbų tipą sudaro *pidžin* (*pidgin*) kalbos (pats terminas kilęs iš iškreipto anglų kalbos žodžio *business* „reikalas, dalykas; užsiėmimas, verslas, biznesas“). Per Afrikos, Okeanijos ir Azijos čiabuvių kalbų koštuvą perkošus anglų, prancūzų ir portugalų kalbas bei jas drastiškai modifikavus, susidarė *pidžin* anglų, *pidžin* prancūzų ir *pidžin* portugalų kalbos. Jos atsirado iš komunikacijos reikalo prekybos ir mainų srityje, yra vartojamos tarp intergrupių. Vadinasi, jos atlieka *lingua franca* funkciją. Antai *pidžin* anglų kalba, teisingiau iš anglų kalbos išriedėjusi *pidžin* kalba, funkcionuoja Kamerūne, Kinijoje, Havajuose, Jamaikoje, Korėjoje, Melanezijoje ir Sierra Leone. *Pidžin* kalbos yra negyvos, nes jos neturi kalbinės bendruomenės, kuri jas vartotų, kuriai jos būtų įgimtos. Tai grynai kontaktinės kalbos.

Bet kartais *pidžin* gali išaugti į natūralias kalbas. Antai melaneziečių *pidžin* susiformavo kaip bendravimo priemonė prekyboje. Vėliau ją, atliekančią isakinėjimų ir liepimų funkciją, vartojo valdančioji plantatorių kasta santykiams su savo pavaldiniais. Nepraėjus nė penkiasdešimt metų nuo to laiko, kai melaneziečių *pidžin* pradėjo plisti, ji, vadinama naująja melaneziečių kalba, darosi nacionaline Naujosios Gvinėjos kalba, vartojama administracijos, švietimo, masinės informacijos, religijos ir dvasinės kultūros srityje.

Iš tėvų, vartojančių *pidžin* prekybos ir mainų srityje, ją gali išmokti vaikai ir imti vartoti bendraudami tarpusavyje. Taip gali susiformuoti bendruomenė, kurios gimtąja kalba pasidaro *pidžin*. Tokios kalbos tada vadinamos kreolų kalbomis (ispanų *criollo*, portugalų *criulo* „europinės kilmės vakarų indų čiabuvis“ yra pasidaryti iš veiksmažodžio *criar* „maitinti, auginti“, kilusio iš lotynų *crēare* „kurti; gimdyti“).

Labai dažnai kreolų kalbos yra laikomos mišriomis kalbomis (plg., pvz., Rosetti, 1972, p. 112–118). Bet nuomonė, kad kreolų kalbose afrikietiška gramatika suderinta su romanų kalbų (portugalų, prancūzų, ispanų) žodynu, nėra pakankamai pamatuota. Pastarųjų metų tyrinėjimai (Taylor, 1972, p. 453–477) rodo, jog pagrindinė kreolų kalbų ypatybė yra smarkiai supaprastinta gramatika, ypač morfologija – neturi žodžių kaitybos fleksijos. L. Hjelmsslevas (1938, p. 373–4) yra pareiškęs nuomonę, kad „kreolų kalbų gramatinė sistema (pagrindinių morfemų inventorius ir konfigūracija) yra optimalinė gramatinė sistema“. Komunikacijos požiūriu tokia interpretacija yra visai suprantama, nes apskritai kontaktinėse situacijose kalba kinta optimalizacijos kryptimi: išlieka tik tie elementai ir modeliai, kurie yra būtini komunikacijai.

Pidžin ir kreolų kalbos, kaip minėta, atsiranda labai specifinėmis istorinėmis-kultūrinėmis sąlygomis. Jos paprastai lokalizuojasi kur nors prie didžiųjų jūrų kelių, intensyvių prekybinių kontaktų ir mainų regionuose. Taigi jos vienaip ar kitaip yra susijusios su jūrų kelionėmis ir, matyt, negali būti senesnės kaip XVI a., kada prasi-dėjo reguliarios jūrų kelionės, prekyba ir bendravimas su čiabuviais.

Vadinasi, pirma, tam tikrais atvejais (tiesa, labai retai) per įvairius kontaktus atsiradusi ir funkcionuojanti interkalba, arba *lingua franca*, gali išaugti į tikrą, natūralią kalbą, kokia paprastai yra gimtoji kalba, t. y. kalbą, kuri perduodama iš kartos į kartą, be jokios kitos kalbos pagalbos. Antra, specifinėmis istorinėmis socialinėmis-kultūrinėmis sąlygomis iš dviejų (ar daugiau) kalbų gali atsirasti trečia kalba, jungianti abiejų (ar kelių) kalbų elementus. Bet dažniausiai viena kalba ar dialektas gali būti pakeisti kita ar kitu.

2. Kalbų ar dialektų pakeitimas

Stebint kalbos egzistavimo formų (bendrines šnekamosios kalbos, literatūrinės kalbos, dialektų ir kt.) santykių raidą įvairiose visuomenėse ir konkrečias bilingvizmo situacijas bei jų dinamiką (pvz., imigrantų kalbinę elgseną Jungtinėse Amerikos Valstijose, Brazilijoje ir kt.), nesunku pamatyti, kad viena kalbos forma arba kalba gali pakeisti kitą, užimti jos vietą. Bendrinės, standartinės kalbos išstūmė tradicinės tarmės Anglijoje, Prancūzijoje ir kt., tarmės dabar išstumiamos Vokietijoje,

Lietuvoje ir kt. Airijos gyventojų gimtoji kalba XVIII a. buvo gaelų, priklausiusi keltų kalbų šakai, bet XIX a. beveik visi airiai pradėjo vartoti anglų kalbą.

Vienos kalbos formos ar kalbos pakeitimas kita yra grynas ekstralingvistinis reiškinys: kuri iš kalbos egzistavimo formų ar kontaktuojančių kalbų savo funkcijas perleidžia kitai arba atvirkščiai, visiškai nepriklauso nuo jos struktūros ypatybių. Neteisinga būtų manyti, kad, pvz., lotynų kalba išstūmė galų kalbą dėl savo ypatingo vokalizmo ar turtingos veiksmažodžio sistemos. „Lotynų, arabų, ispanų ir anglų kalbų struktūros niekuo nepredisponeavo tų kalbų paplitimo toli už jų pradinių ribų. Tai, kas jų struktūrose bent jau prisidėjo prie šio proceso, atspindėjo tuos tautos charakterio ir kultūros bruožus, kurie vienaip ar kitaip lėmė tolesnę įvykių eigą“, — pažymi prancūzų lingvistas A. Martinet (Мартинет, 1972, c. 81–82). Dialektai neretai esti turtingesni už bendrinę kalbą, kuri juos išstumia. Bet dialekto ar kalbos pakeitimo procese esama vieno psicholingvistinio dėsningo, būtent: pakeičianti kalba ar kalbos forma (paprastai bendrinė kalba), kalbos vartotojų akimis žiūrint, labai dažnai yra prestižinė ir socialinių vertybių skalėje užima aukštą vietą.

Bendrinės kalbos ir dialektų santykių bei bilingvizmo situacijų dinamika visuomenėje gali labai įvairuoti ir tiesiogiai priklausyti nuo socialinės grupės kalbinės elgsenos. Nors, kaip minėta, bendrinės, standartinės kalbos prestižas ir didelis, įvairių socialinių grupių gravitacija jos pusėn nėra vienoda. Miesto gyventojai greičiau už kaimiečius pradeda vartoti bendrinę kalbą. Žemųjų miesto sluoksnių tarpe spartesnis ir vienos kalbos pakeitimo kita procesas, ypač jis intensyvus ten, kur yra susitelkę įvairiausių ir įvairiakalbių gyventojų, kur yra didžiuliai daugianacionaliniai darbo kolektyvai ir anglų bei portugalų kalbos eina komunikacijos priemonėmis. Vadinasi, bilingvinių situacijų transformavimasis į monolingvines skatina urbanizaciją ir industrializaciją.

Tuo tarpu kaimo gyventojai, būdami konservatyvesni, nelinkę pasiduoti miesto naujovėms, savo gimtąją kalbą išlaiko ilgiausiai. Senoji gaelų kalba Airijoje, kur šiaip jau visur dominuoja anglų kalba, dar ir šiandien tebegyvuoja kaime ir yra kaimo opozicijos anglicizuotiems miestams simptomas (Zawadowski, 1961, p. 22). Ir lietuvių kalbą per baudžiavos ir nutautusių dvarų šimtmečius į nacionalinio atgimimo ir tautinės kultūros šviesą išnešė lietuviai baudžiauninkai. Lietuvių aristokratai, nors ir laikę save lietuviais, kalbėjo lenkiškai. Tad Lietuvos istorijoje randame gana retą atvejį, kad aukštuomenė vartoja vieną kalbą, o žemesnieji visuomenės sluoksniai — kitą. Tokie atvejai dar pasitaiko visuomenėse, tarp kurių šimtmečius reikėsi kastų santykiai. Pietų Indijoje, pvz., gyvena gentys toda, kota ir badaga. Toda gentis yra socialinės hierarchijos viršūnėje ir vartoja kalbą, skirtingą nuo kotos ir badagos, patarnaujančių genčių, kalbos.

Atsparesnės, daugiau galimybės išsilaikyti turi bendrinės sunormintos, standartizuotos kalbos, negu tos, kurios yra tik šnekamosios ir neturi literatūrinės formos. Gyvybingumo pilnos ypač tos kalbos, kurias vartojančios tautos turi seną ir didelę kultūrą: kalbos prestižas tuo didesnis, kuo turtingesnė ir spalvingesnė yra jos aptarnaujamoji kultūra. Vakarinėse Romos imperijos provincijose lotynų kalba išstūmė keltų kalbas, bet ji nieko negalėjo padaryti graikų kalbai. Graikų civilizacijos pres-

tižas buvo toks didelis, kad graikų kalba išsilaikė ne tik kaip šnekamoji, bet ir kaip Romos imperijos rytinės dalies ir Bizantijos imperijos administracijos kalba.

Kalbos likimui, jos išsilaikymui ar pakeitimui turi įtakos ir administracijos santykis su ja. Beveik visose Europos šalyse bendrinės, standartinės kalbos išstūmė ar baigia išstumti dialektus, kai kur taip pat nacionalinių mažumų kalbas pirmiausia ten, kur mažumų kalbų atstovams netaikoma jėga. „Jėga tokiais atvejais paprastai sukelia pasipriešinimą. Iš tikrųjų geriausias būdas pažadinti mirštančią kalbą yra bandymas ją užgniaužti“, – pažymi norvegų lingvistas Alfas Sommerfeltas (1971, p. 69). Viena lietuvių tautinio atgimimo XIX a. antrojoje pusėje priežasčių galėjo būti žiaurios carizmo represijos ir lietuviškos spaudos uždraudimas (Karaliūnas, 1983, p. 6).

Vienas svarbiausių – jeigu ne pats svarbiausias – tolesnio kalbos likimo faktorių yra socialinė kontrolė. Jos buvimas teikia kalbai galių išlikti, išsilaikyti. Pirmąjį pasaulinį karą Klaipėdos krašto ir Prūsų Lietuvos kaimuose sau, savo šeimai ir šeimynai kalbą nustatydavo tėvas, bet jo subjektyvus sprendimas turėdavo sutapti su kaimynų nuomone, nes, jeigu kas būtų pasivadinęs vokiečiu, o kaime būtų buvęs žinomas esąs lietuvis, jį visas kaimas būtų išjuokęs. Tokios psichologinės kliūtis nežinojo kaimo darbininkų ir amatininkų sluoksniai, taigi jų elgsena nebebuvo socialinės kontrolės objektas, ir todėl germanizacija juos įveikė pirmiau (Gerullis, 1932).

Pasikeitus socialinėms sąlygoms arba dėl tam tikrų politinio pobūdžio priežasčių (etninio ar politinio pobūdžio separatistinių tendencijų) socialinės kontrolės objektas gali pasikeisti, gali ta kontrolė ir visai išnykti. Tai savo ruožtu gali sukelti vienos kalbos pakeitimą kita.

Drastiško kalbos pakeitimo, kartu ir tragiško kalbos likimo atvejį aprašo Jurgis Gerulis (Gerullis, 1932). Jo gimtojo Jogaudų kaimo 50–60% gyventojų buvo lietuviai. Apie kokį lietuvių kalbos slopinimą iš vietinės valdžios pusės negalėjo būti nė kalbos, nes lietuvių ūkininkams to meto valdžia jautė didelį palankumą. Vadinas, 1914 m. lietuvių kalbos išstūmimo perspektyvos buvo labai mažos. Bet 1925 m. kaime liko tik trys lietuviai. Kaip galėjo atsitikti, kad per dešimtmetį lietuvių kalba buvo beveik visai išstumta vokiečių kalbos? Daug lietuvių nesugrįžo iš karo. Dalis Jogaudų gyventojų buvo išvaryti į Rusiją ir ten senieji lietuviai mirė. Klaipėdos kraštui atitekus Lietuvai, ta pati kalba ir tas pats kraujas jau nebeįstengė įveikti susvetimėjimo, atsiradusio dėl ilgaamžės priklausomybės dviem visai skirtingiems kultūriniais arealams – prūsų–vokiečių ir lenkų–rusų.

Germanizacijos procesą ypač spartino toks faktas, kad dėl žymiai aukštesnės ūkininkavimo kultūros ir materialinės gerovės Mažosios Lietuvos lietuviai jautėsi esą pranašesni už Lietuvos lietuvius: jie nenorėjo būti tapatinami su vyžotais žmonėmis iš anapus sienos, ėmė gėdytis savo gimtosios kalbos, savo tautybės. Jie ir anksčiau iš aukšto buvo žiūrėję į *pūlakus* (iš lenkų žodžio *polak* „lenkas“), kaip jie pašiėpiamai vadino lietuvius iš anapus Nemuno. Dėl to, Klaipėdos kraštą prijungus prie Lietuvos, jie identifikavosi su materialinės kultūros atžvilgiu sau tolygiais vokiečiais. Dabar jau nebebuvo tų socialinių jėgų, dėl kurių vokiečiu vadinęsis lietuvis būtų išjuokiamas, ir germanizacijos procesui kelias buvo atviras.

Iš šio pavyzdžio aiškiai matyti, kad prieš kalbai pasikeičiant išnyksta nacionalinio susipratimo jausmas. Šią išvadą patvirtina ir Vilniaus krašto lietuvių slavėjimo procesas (žr. toliau).

Antroji, naujoji, kalba išstumia gimtąją kalbą ne iš karto, bet palaipsniui. Šis procesas turi nesutrikdyti visuomenės narių komunikacijos. Pirmiausia naujoji kalba užima senosios vietą tik tam tikrose vartojimo sferose. Pavyzdžiui, suaugę visuomenės ar socialinės grupės nariai naująją kalbą gali vartoti santykiams su valdžia ar kariuomenėje, jaunoji karta — mokykloje. O gimtoji kalba ir toliau vartojama šeimoje ir bendraujant neformaliai. Tokį kai kurių vartojimo sferų užėmimą U. Weinreichas (1968, p. 107) taip pat laiko vienos kalbos keitimu kita ir jį vadina daliniu.

Laipsniškas visuomenės ėjimas prie kitos kalbos šeimose atsispindi tuo, kad seneliai kalba viena kalba, o jaunesnioji karta, dažniausiai vaikaičiai, vartoja jau kitą kalbą. Taigi gimtosios kalbos grupė sutampa su amžiaus grupe, o tai ir yra sinchroninis vienos kalbos pakeitimo kita pasireiškimas (Weinreich, 1968, p. 94). Tėvai dažniausiai esti bilingviai ar polilingviai, jie namuose kalba dviem ar keliomis iš karto kalbomis. Tokią kalbinę raidą yra išgyvenę, pvz., daugumas Latvijos lietuvių senbuvų: tiriant jų kalbinę situaciją, paaiškėjo, kad seneliai dažnai buvo kalbėję lietuviškai, tėvai — dviem ar penkiomis kalbomis, vaikai — viena negimtąja kalba (Garšva, 1985, p. 124). Reikia pabrėžti, kad šeimos bilingvizmą ar polilingvizmą dažniausiai sąlygoja mišrios vedybos. Antai 1925, 1930 ir 1932 m. tik 20% Latvijoje gyvenusių lietuvių tuokėsi tarpusavy, dauguma jų santuokų buvo su latviais, kiti — su lenkais, rusais, vokiečiais (Garšva, 1984, p. 85).

Vadinasi, esant palankioms socialinėms, psichologinėms ir kalbinėms sąlygoms, kalbos pakeitimo periodas esti palyginti neilgas — trečioji generacija jau yra monolingvė ir naująją kalbą laiko gimtąja. 64 Ciskodo (tai tolimiausia lietuvių kalbos sala Latgaloje, 90 km nuo Lietuvos sienos) apylinkės sodybose 1851 m. gyveno 300–400 lietuvių. 1977 m. ten apsilankęs K. Garšva terado apie dešimt senų žmonių, lietuviškai supratusių ir dar mokėjusių pakalbėti. Pačių lietuvių kalbos atstovų teigimu, tarpusavy daugumas jų nustojo lietuviškai kalbėti jau maždaug apie 1930 m., kai, seniesiems mirus, mišrioje šeimoje įsigalėjo latvių kalba (Garšva, 1984, p. 87). Tokį pat periodą rodo ir lietuvių kalbos pakeitimas lenkų kalba (žr. toliau).

Pasitraukiančioji kalba, netekusi komunikacinės funkcijos, yra priversta įgyti ypatingą konotaciją ir specialias funkcijas, pvz., ezoterinę (norėdami ką nors nuslėpti nuo vaikų, tėvai kalbasi senąja kalba), komišką (humoro skyreliai laikraščiuose ir žurnaluose). Amerikos imigrantų vaikams juoką kelia senąja, tėvų kalba ištartas žodis. Į naująją, vaikų vartojamą kalbą vyresnieji žiūri kaip į mados dalyką. Dėl to iš jos yra imama daugybė žodžių ir posakių, kad šneka atrodytų jaunatviška, moderni ir elegantiška.

Šiuos teiginius gerai paremia unikali Vilniaus krašto sociobilingvinių situacijų dinamika. Nustatyta, kad etnografinės Lietuvos teritorijoje lenkų kalba vartojama nuo XIX a. antrosios pusės trijuose kompaktiniuose arealuose — Vilniaus, Kauno ir Smalvų (Turska, 1982, p. 21). Pirmasis arealas, be paties Vilniaus apylinkių, apima buv. Pabradės, Pabėržės, Nemenčinės, Máišiagalos ir dalį Jėdriškio, Giedraičių, Širvintų bei Mūsninkų valsčių. Kauno arealas plyti į šiaurę nuo Kauno apie Vandžio-

galą, tarp Nemuno, Neries ir Nevėžio, o Smėlų arealas išsidėstęs šiaurės rytų kampe, netoli Zarasų (Tūrmantas, Smėlės, Bernotiškės, Lupėnka, Sántupiai, Gaidė ir kt. kaimai). Tie arealai geografiškai vienas su kitu nesusisiekia ir yra toli nuo etnografinės Lenkijos. Šios lenkų kalbos salelės lietuvių kalbos teritorijoje yra susidariusios palyginti vėlai (Turska, 1982, p. 21; Vidugiris, 1971).

Prieš Antrąjį pasaulinį karą tyrusi vietines lenkų tarmes H. Turska sakosi sutikusi 80–90 metų vietinių valstiečių, kurie dar geriau ar prasčiau mokėjo lietuvių kalbą (Turska, 1982, p. 44). Reikia pasakyti, kad tokių vietinių žmonių buvo rastas ne vienas ir daug vėliau. 1956–1969 m. renkant „Lietuvių kalbos atlasui“ dialektologinę medžiagą, Vilniaus lenkų kalbos areale buvo rastas ne vienas senosios kartos atstovų, turinčių 70–100 metų, gerai minusių, kaip daugumas krašto gyventojų tarpusavy kalbėjosi tik lietuviškai. Daugelis ir jaunesniųjų tvirtino, kad jų tėvai lietuviškai kalbėdavę tik tarpusavy arba su savo bendraamžiais kaimynais, tačiau šeimoje su vaikais stengdavęsi lietuviškai nekalbėti. Buvo sutikta dar daugiau tokių, kurie lietuviškai suprato, žinojo daugelio vietovardžių, gyvulių vardų ir kitokių žodžių reikšmes, mokėjo pasakyti vieną kitą sakinį, skaičiuoti, atsiminė įvairių senųjų žmonių vartotų keiksmažodžių, bet kalbėti jau nebegalėjo. Įdomu, kad daugelio jų lietuvių kalbos mokėjimas, jos sklandumas tuo labiau kilo, kuo ilgiau jie galvojo apie ją ir juo labiau stengėsi ją prisiminti, tuo jie geriau galėjo ja kalbėti. Remiantis šiais geriau ar silpniau lietuviškai mokančiais tarmės atstovais, 1956–1969 m. buvo ištirtos ir pagal „Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programą“ aprašytos Nemenčinės, Ažulaukės, Sužionių, Pabėrės, Mėišiagalos ir kitų apylinkių tarmės (Vidugiris, 1971, p. 242–243).

Lietuviškai prisimenančių ir kalbančių 70–80 metų senelių buvo sutikta ir Kernavės apylinkėse (Vidugiris, 1972, p. 271). Vadinas, iš šių duomenų aiškiai matyti, kad lietuvių valstiečių polonizacija nėra senas reiškinys.

Maždaug iki XIX a. vidurio beveik visoje to meto Vilniaus apskrityje vyraujanti kalba buvo lietuvių (Vidugiris, 1971, p. 236). Tai aiškiai patvirtina gerai tą kraštą pažinoję istorikai M. Balinskis ir T. Lipinskis: „Vilniaus apskritis gyvenama pačių lietuvių. Tačiau lietuvių kalba ištisai vyrauja tik iš šiaurinės pusės, arba dešiniajame Neries krante; iš pietų pusės prie paties Vilniaus ji užleido vietą lenkų kalbai; toliau lietuviškai kalbantys kaimai maišosi su kaimais, kur vartojama lenkų-rusų [t. y. baltarusių. – S. K.] kalba. Vis dėlto tarp šios apskrities kaimo žmonių lietuvių kalba nusveria abi pastarąsias kalbas“, – rašė jie 1846 m. savo knygoje „Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym“ (t. 3, p. 122). Vadinas, XIX a. pirmoje pusėje kairioji Neries, arba pietrytinė Vilniaus apskrities, pusė iki pat Vilniaus buvo dar ištisai lietuviška. Tai rodo ir P. Kepeno kalbų vartojimo pamatu sudarytas etnografinis europinės Rusijos dalies žemėlapis, kuris rėmėsi XIX a. pirmosios pusės (1834 m.?) surašymo duomenimis.

Iš 1857 m. P. Kepeno per katalikų dvasininkus surinktos etnografinės medžiagos matyti, kad mišriai, t. y. lietuviškai ir lenkiškai buvo kalbėta Vėrkių, Riešės, Kařvio ir iš dalies Mėišiagalos, Kernavės ir Dubingių apylinkėse. Nemenčinės apylinkėje lenkai gyvenę tik miestelyje ir klebonijoje (Vilnius ir Vilniaus kraštas, p. 75–76).

Net Vilniaus mieste ir priemiesčiuose, kur lenkų kalbai tarpti buvo seniai susidariusios palankios sąlygos, buvo dar nemažai kalbama lietuviškai. 1857 m. P. Kepeno duomenimis, mišrios (jo rašoma „lietuviai ir lenkai“) buvusios šv. Jono, Šv. dvasios, šv. Jokūbo, šv. Rapolo, Bernardinų ir Antakalnio parapijos (Vilnius ir Vilniaus kraštas, p. 74). Pirmosios Vilniaus miesto istorijos autorius M. Balinskis (1835, p. 61) rašė: „Vilniaus miesto gyventojai pagal kilmę yra lietuviai, rusai, vokiečiai ir žydai“.

Ir anksčiau lietuvių kalbos plote buvusios slaviškos salelės XIX a. antroje pusėje ėmė sparčiai didėti, viena su kita susilieti, jos tarsi bangos užimdavo vis naujus lietuvių kaimus. Bet šalia slavų kalbų – baltarusių, rusų ir lenkų, gyvavo dar ir lietuvių kalba, vietomis Vilnijoje išsilaikiusi netgi ligi XX a. pradžios. Remdamasis archyviniais dokumentais (pvz., 1872 m. ekonomine anketa, į kurią atsakė vietos valdininkai ir mokytojai), A. Vidugiris (1971, p. 241) nustatė, kad pereito amžiaus aštuntajame dešimtmetyje Nemenčinės, Pabėržės ir Riešės apylinkių žmonių būta dvikalbių ar daugiakalbių. Pavyzdžiui, Nemenčinės valsčiaus daugelyje šeimų kalbėta lenkiškai, iš dalies baltarusiškai, o „sueigose ar susirinkimuose lietuviškai ir iš dalies rusiškai“, Pabėržės valsčiuje – lenkiškai ir lietuviškai, apie Riešę – „daugiausia lenkiškai-žemaitiškai ir retkarčiais rusiškai-lietuviškai“, apie Máišiagalą – lietuviškai, lenkiškai ir baltarusiškai.

Iš A. Pliaterio 1890 m. surinktų duomenų matyti, kad slavėjimo banga buvo užgriekusi lietuviškų kaimų dar toliau į šiaurę nuo Vilniaus, nors lietuviškai taip pat dar nemažai kalbėta: pvz., Máišiagalos valsčiuje iš 7 864 gyventojų lietuviškai kalbėjo 2 207 asmenys, Širvintų valsčiuje iš 13 146 žmonių lietuvių buvo 8 491, Mūsninkų valsčiuje iš 6 423 gyventojų lietuvių kalbą vartojo 6 199 asmenys ir t. t.

Po spaudos lotyniškais rašmenimis atgavimo daugiausia iš neoficialių laikraščių pranešimų sužinome, kad XX a. pradžioje lietuviškai kalbančių dar buvo apie Dūbingius – pusė gyventojų, apie Jōniškį – pusė gyventojų, apie Nemenčinę – trečdalis gyventojų, apie Pabėržę – trečdalis gyventojų, apie Máišiagalą – trečdalis gyventojų (kitais duomenimis, du trečdaliai), apie Kaŗvį – trys kaimai (kitais duomenimis, trečdalis gyventojų) (Vidugiris, 1971).

Iš surinktos „Lietuvių kalbos atlaso“ medžiagos matyti, kad vienur kitur apie Nemenčinę, Riešę, kur dabar vyrauja vietinė lenkų tarmė, iš lietuvių prie lenkų kalbos buvo pereita per baltarusių kalbą (Vidugiris, 1971, p. 245). Bet daugeliu atvejų į lenkų kalbą lietuviai valstiečiai ėjo tiesiai iš savo, lietuvių kalbos, netarpininkaujant baltarusių kalbai. Krinta į akis ta aplinkybė, kad lenkų kalbos arealas tęsiasi pagal istoriškai pirmesnę etnografinę lietuvių–baltarusių ribą: lenkų kalba sklido tose srityse, kur baltarusiško elemento įsiveržimas į lietuvių kalbos plotą, baltarusių kalbos slinkimas priekin ir lietuvių kalbos traukimas buvo didžiausias (Turska, 1982, p. 26, 29, 58). Ten, kur lietuvių–baltarusių etnografinė riba buvo stabilesnė, pvz., Švenčionių apylinkėse, lietuvių nutautėjimo procesas buvo daug lėtesnis, vietomis lenkėjimo vardu lietuviai baltarusėjo. Tai rodytų, kad lenkų kalba sklido ir įsitvirtino daugiausia ten, kur susilpnėjo ir apiro kalbinė tradicija. Šie faktai vėl patvirtina, kad prieš kitos kalbos perėmimą eina tautinės sąmonės išblėsimas, socialinės kontrolės įsnykimas.

Iš vartojamų kalbų – lietuvių, baltarusių, rusų ir lenkų – nugalėjo lenkų kalba, einanti iš bažnyčios, dvaro ir miesto (Vilniaus ir Daugpilio), nors ja tekalbėjo nedaug žmonių. Svarbų vaidmenį suvaidino ir religijos (katalikų) bendrumas, o tarp baltarusių pravoslavų ir lenkų katalikų egzistavo religijos barjeras, nemažai prisidėjęs ir prie jų kalbų išsilaikymo. Be to, priklausymą katalikų tikybai neretai imta tapatinti su priklausymu lenkų tautai. Todėl daugumas gyventojų, nepaisydami nei savo kilmės, nei gimtosios kalbos, pagal tikybą ėmė save laikyti lenkais (Vidugiris, 1983, p. 53). Vadinasi, Lietuvos kaime lenkų kalba sklido pirmiausia kaip aukštuomenės (bajorų, kunigų ir miestiečių) bei religijos, taip pat kaip valstybės, švietimo ir kultūros kalba, kas ir darė ją lietuvių valstiečių akyse prestižo kalba.

Lenkų kalbos Kauno arealas susidarė, kai XIX a. aplinkiniai valstiečiai dėl nuolatinių kontaktų perėmė lenkų kalbą iš daugelio čia buvusių šlėktų vienkiemių („akalicų“).

Iš lietuvių į lenkų kalbą buvo einama per tarpinę bilingvizmo stadiją. Lietuvių ir lenkų bilingvizmas daugelyje Vilniaus krašto parapijų buvo trumpas – trečioji karta lietuviškai nebesuprato, kalbėjo tik lenkiškai. Lemiamą vaidmenį šiame procese, „katastrofiniame lietuvių skaičiaus mažėjime Vilniaus pavieta“, anot H. Turskos (1982, p. 54), suvaidino mišrios vedybos, ypač moterys. Šiaip jau gerai žinoma, kad kalbos raidoje moterys vaidina konservatyvų vaidmenį – savo gimtąją kalbą perduoda vaikams ir tokiu būdu išlaiko kalbinę tradiciją. Bet kalbamuoju atveju, deja, būta atvirkščiai – polonizacijos procese vyraujančią vaidmenį vaidino moterys. Iš pagyvenusių žmonių H. Turska (1982, p. 45) sužinojo, kad ilgiausiai lietuvių kalba buvo vartojama dirbant kur nors toliau nuo namų, lauke, miške, o namuose, šeimoje tai buvo prakeikta kalba – jos nevartojo iš baimės, kad neišmoktų vaikais („Nors tėvas buvo lietuvis, bet mamutė buvo lenkė, todėl ir lenkiškai kalbėjomės“). Arčiau pasižiūrėjus, paaiškėdavo, kad ta „mamutė“ lenkė buvo kilusi iš to paties ar gretimo kaimo, kad jos tėvai, kaip ir tėvo tėvai, ligi mirties kalbėjo tik lietuviškai. Toks neigiamas moters požūris į lietuvių kalbą („Motina pykdavo, kad seneliai su vaikais kalbėdavo lietuviškai, sykį senelį netgi išvijo iš trobos“), matyt, kilo iš jos praktinio nusistatymo, iš noro, kad jos vaikai užimtų geresnę vietą, aukštesnę padėtį visuomenėje, galbūt iš tam tikro jos tuštumo („Kilnesnės kalbos vartojimas daro mane kilnesnį ir pan.“). Tokių moters vaidmenį lietuvių kalbos atsižadėjimo procese patvirtina ir A. Vidugirio (1972, p. 271) stebėjimai: gero lietuvių kalbos atstovo Kernavės apylinkėse S. Ručinsko tarmę tirti visaip trukdė jo šeima – ypač nemėgusios lietuvių kalbos žmona ir dukros. Vadinasi, kad lietuvių kalbos, kurią vartojo jos tėvai ir kuria ji pati vaikystėje dar kalbėjo, visiškai ar beveik visiškai nebemokėjo jos vaikai, kitaip sakant, kad bilingvizmo periodas buvo toks trumpas, daugiausia lėmė moteris.

Nustatyta, kad daugelyje Vilniaus krašto vietų lietuvių ir baltarusių bilingvizmas bei lietuvių perėjimas į baltarusių kalbą istoriškai yra pirmesnis (Vidugiris, 1971, p. 245–246; 1983, p. 53–58). Nors XIX a. pirmoje pusėje lenkiškas elementas Lietuvoje ir sustiprėjo, prisidėjęs prie lenkų kalbos mokėjimo sklidimo ir gerėjimo, bet masinės polonizacijos jis nesukėlė. XIX a. pirmoje pusėje dar neegzistavo specialios masinę polonizaciją sukėlusios priežastys.

Spartus lietuvių kalbos metimas ir masinis lietuvių valstiečių perėjimas į lenkų kalbą sutapo su baudžios panaikinimu (1861 m.) ir 1863–1864 m. sukilimu, kitaip sakant, iš esmės sutapo su kapitalistinių gamybinių santykių įsigalėjimu kaime ir su kovos paastrėjimu tarp lenkiškos orientacijos dvarininkijos bei dvasininkijos ir caro valdininkų dėl įtakos lietuvių valstiečiams (Vidugiris, 1983, p. 54–55). Todėl galima daryti prielaidą, kad pagrindinė masinės lietuvių kaimo polonizacijos priežastis buvo esminiai socialiniai-ekonominiai pakitimai valstiečių buityje – paleidimas iš baudžios ir jų praturtėjimas. Kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais, taip ir dabar aukštesniųjų ir žemesniųjų visuomenės sluoksnių kalbos skirtumas buvo susijęs su klasiniu skirtumu. Anksčiausiai lenkų kalba įėjo į pasiturinčių ir tam tikras pareigas einančių (šaltyšių, eigulių ir kt.) valstiečių buitį (Turska, 1982, p. 56). Kiekvieną kalbantį lenkiškai lietuviai vadino šlėkta, o būti šlėkta reiškė priklaustyti aukštesniajam sluoksniui. Aprašęs ir išanalizavęs mūsų dienų lingvosocialinę Kernavės apylinkių situaciją, A. Vidugiris (1972, p. 272) priėjo prie išvados, kad asimiliacijai pirmiausia pasidavė Kernavės miestelis ir artimesnieji aplinkiniai dvarai (pvz., Kriveikiškis, Kernavėlė ir kt.) bei kuo nors privilegijuoti, pvz., baudžios nėję, kaimai (kaip antai Semeniškiai, Ramoniškiai ir kt.).

Tad socialinis motyvas, matyt, buvo vienas iš svarbiausių lietuviams valstiečiams pradėti kalbėti lenkiškai.

Socialiniai-ekonominiai pakitimai ir demokratizacijos tendencijos pagimdė etnografinėje Lietuvoje du visai skirtingus visuomeninius-kultūrinius reiškinius. Viena, XIX a. antrojoje pusėje Lietuvos gilumoje iš švietimo ir mokslo siekiančios liaudies radosi vis gausesnė tautinė inteligentija, nacionalinį lietuvių atgimimą pasukusi visai kita kryptimi. Antra, etnografiniame lietuvių–baltarusių paribyje, kur lietuvių tautinė sąmonė buvo gerokai apiblsusi, susiformuoja masinis lietuvių valstiečių polinkis vartoti lenkų kalbą, kaip kultūros, švietimo ir religijos kalbą.

H. Turska (1982, p. 29) teigia, kad lietuvių valstiečių perėjimas į lenkų kalbą buvęs gaivališkas, stichiškas. Žymesnio vaidmens negalėjęs suvaidinti nė lenkiško elemento sustiprėjimas Lietuvoje XIX a. pirmoje pusėje, Vilniaus universiteto klestėjimo metu. Daugeliu atvejų iš tikrųjų taip galėjo būti. Bet tai buvo keletą šimtmečių trukusios sąmoningos ir organizuotos polonizacijos politikos, vartotos per bažnyčią ir dvarus, padariny.

Tiesa, ligi Žečpospolitos padalijimų (1772, 1775 ir 1795 m.) Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje nebuvo kompaktiškų lenkų kalbos arealų, nes lenkiškas elementas neturėjo Lietuvoje palankių sąlygų tarpti ir plėtotis.

1897 m. gyventojų surašymo duomenimis, tuometinėje Vilniaus gubernijoje buvo 3151 žmogus, atsikėlęs iš etnografinių Lenkijos sričių; pačiame Vilniuje tokių žmonių buvo 1702. Šis skaičius apima ne vien lenkus, bet ir Lenkijos žydus, kurių daugumas ir galėjo būti ateiviai iš Lenkijos. Vilniaus krašte lenkai galėjo sudaryti, prieš jį 1919 m. okupuojant gen. Želigovskio legionams, 1–1,5% visų gyventojų. Tik Gardino ir Augustavo apskrityse jų procentas galėjo būti didesnis (Vilnius ir Vilniaus kraštas, p. 108–109).

Lietuvos statutas draudė lenkams Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje turėti dvarų ar kitokių žemių. Teisę įsigyti miestų, seniūnijų, dvarų, taip pat nuomoti ar

kitaip valdyti nekilnojamą turtą turėjo vien lietuviai, žemaičiai ir baltarusiai, gimę Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje ir čia iš seno gyvenę. Oficiali Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės kalba buvo slavų kanceliarinė. „А писарь земскіи маєть по руску литерами и словы рускими вси листы и позвы писати“, — pasakyta 1566 m. Lietuvos statute (skyrius IV, artikulius 1). Šalia jos palaipsniui plito ir lenkų kalba. XVI a. ir ypač XVII a., vartojant kanceliarinę slavų ir lenkų kalbas, prieita prie įdomaus kompromiso: teisinės formulės akto pradžioje ir pabaigoje rašomos įstatymų privaloma kalba — kanceliarine slavų, bet pats akto turinys — lenkų. Tokia padėtis tęsėsi ligi 1697 m. Tada buvo pripažintas faktinis lenkų kalbos vyravimas ir ji buvo pakelta į oficialiosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos rangą.

Pirmieji lenkų kalbos ir kultūros židiniai Lietuvoje atsirado magnatų dvaruose, bažnyčiose ir didesniuose miestuose. Tikrieji lenkų kalbos vartotojai buvo aukštieji ir vidurinieji Lietuvos visuomenės sluoksniai — magnatai, katalikų dvasininkija, turtingieji miestiečiai, smulkioji šlėkta. Per juos lenkų kalba sklido ir į kitus sluoksnius. Nuo pat krikščionybės Lietuvoje įvedimo, kunigai buvo lenkai, nes lietuvių nebuvo. Tik pačioje XVI a. pabaigoje Vilniaus seminarijoje buvo pradėti rengti ir lietuviai kunigai, įsteigtos jiems stipendijos. Didžiausias lenkų kalbos sklidimo židinys buvo bažnyčia: pamokslai buvo sakomi lenkiškai, iš lietuvių parapijiečių buvo reikalaujama poteriorius mokėti lenkiškai, lietuvių kalba buvo laikoma pagoniška, taigi bažnyčiai netinkančia (Stosunki litewsko-polskie w djecezji Wileńskie, 1913). Todėl nenuostabu, kad lenkų kalbos įsigalėjimas ir lietuvių kalbos niekinimas, atsižadėjimas jau XVI a. buvo taip toli pažengęs, kad šviesesnieji to meto protai, pvz., M. Daukša, jautė būtinybę ginti gimtąją kalbą ir jos vartojimą: „Nors, tiesą sakant, retas kuris iš mūsų, ypač prakilnesniųjų, nemoka lenkų kalbos ir negali skaityti lenkiškai rašytų pamokslų, tačiau, mano manymu, daugiausia yra tokių, kurie lenkų kalbos nesupranta arba ne kiek jos temoka. Žinau, kaip visos tautos vertina, myli ir brangina veikalus, gimtąją kalbą rašytus (todėl, manau, visos tautos ir suskato versti knygas iš kitų kalbų į savas), tik tai mūsų lietuvių tauta [t. y. bajorija. — S. K.], besimokydama lenkų kalbos ir ją vartodama, taip yra paniekinusi, apleidusi, kone išsižadėjusi savo kalbos, jog kiekvienas tai aiškiai mato, bet už tai vargu ar kas ją pagirs“, — rašė M. Daukša 1599 m. Vilniuje išleistos Postilės „Prakalboje į malonųji skaitytoją“ (Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija, p. 65).

Lenkų kalbos plitimo ir įsigalėjimo procesas tolydžio stiprėjo. Nuo 1737 m. Vilniaus bažnyčiose pamokslai lietuviškai nebebuvo sakomi. Vilniaus universitete ligi 1812 m. paskaitos buvo skaitomos lotyniškai, bet ilgainiui įsitvirtino lenkų kalba, ir prieš jo uždarymą daugumas profesorių buvo lenkai. Per visą savo egzistavimo laiką Vilniaus universitetas teišleido vieną lietuvišką knygą — K. Nezabitauskio „Bites“ (1823 m.).

Sąmoninga ir organizuota polonizacijos politika, pirmiausia vykdoma per bažnyčią, padarė savo: lietuviai mieste, iš dalies ir kaime, ypač ten, kur tautinės tradicijos buvo gerokai apsilpusios, ilgainiui priprato prie minties, kad lietuvių kalba yra prasta, kaimietiška, netinkama vartoti bažnyčioje ir kitose viešose vietose. Bažnyčios vaidmuo polonizacijos procese matyti ir iš lietuvių likimo Latvijoje, kur nuo XIX a.

vidurio pietryčių Latvijoje ir miestuose vietiniai lietuviai ne latvėdavo, baltarusėdavo ar rusėdavo, o daugiausia lenkėdavo. Pvz., Ilūkštos apskrityje 1860 m. užrašyta 5023 lietuviai ir 3828 lenkai, o 1897 m. — 6986 lietuviai ir jau 11 380 lenkų. Lietuvių ir lenkų skaičius neproporcingai didėjo ne dėl nevienodo natūralaus prieaugio, bet dėl dalies lietuvių lenkėjimo, nes latviai į tą apskritį po 1850 m. tik pradėjo keltis ir buvo kitos tikybos.

Ilūkštos apskrities Laukesos apylinkėje (6 km į pietus nuo Daugpilio) lietuvių skaičius taip mažėjo: 1904 m. buvę apie 87 % lietuvių (iš 4000 — 3500), 1914 m. — 25%, 1930 m. — 14,1 %, 1935 m. — 6,8% ir 1969 m. — 1%. Tokias gajas lenkėjimo tradicijas sugebėjo įdiegti bažnyčia: Lenkijos—Lietuvos valstybei minėtos apylinkės nebeprisilaikė nuo 1772 m., o baudžiava buvo panaikinta apie 1817 m. (Garšva, 1985, p. 124).

Nustatyta (Nitsch, 1925; Turska, 1982, p. 64), kad aukštųjų ir viduriniųjų Lietuvos visuomenės sluoksnių vartota lenkų kalba (polszczyzna litewska), istoriškai žiūrint, yra bendrinės lenkų kalbos (koinė) vietinis variantas, susiformavęs ant sveimos kalbos pamato. Šią išvadą paremia ir tai, kad praktiškai visi lietuvių kalbos polonizmai turi atitikmenis lenkų literatūrinėje kalboje, bet ne jos tarmėse. Vadinas, jie bus atėję iš bendrinės lenkų kalbos varianto, vartoto Lietuvoje ir Baltarusijoje (polszczyzna kresowa). Dėl tos pačios priežasties yra nemaža bendrų lietuvių ir baltarusių kalbų polonizmų, plg., pvz., liet. *ambar̃sas* „vargas, keblumas“ — balt. амбарас (< lenk. *ambaras*); *arpavóti* „valyti arpu grūdus“ — арфоваць (< lenk. *arfować*); *bėdà* „toks dviratis vežimas“ — беда (< lenk. *bieda, bida*) ir kt. Žemaičių tarmių polonizmai (pvz., *cionglius, koñpieliūs, krėdensas, lañpartas* ir kt.), atrodo, gauti tiesiai iš dvaruose vartotos lenkų kalbos (bet ne iš pietinių lietuvių kalbos tarmių). Daugumas regioninių polonizmų vartojami šalia adekvačios reikšmės lietuvių kalbos žodžių. Tai rodytų, kad lenkiškais („dvarų“) žodžiais norėta lietuvių kalbą papuošti, sukilinti, kaip dabar atsitinka baltarusių ir lenkų bilingvinėse situacijose, kalbant baltarusiškai (Адомавичуте, 1982).

Lenkų kalba, kaip žinoma, gana plačiai vartojama taip pat Baltarusijoje, ypač jos vakarinėje dalyje, bet ją, kaip antrąją kalbą, vartoja pirmiausia baltarusiai katalikai. Pvz., Gardino rajono kaimo gyventojai pravoslavai jos net nemoka (Чекман, 1982, c. 126). Išimtį sudaro pats šiaurės vakarų Baltarusijos kampas apie Sopockiną ir Trakininkus (Трокеники), kur vietiniai gyventojai kalba tik lenkiškai, bet šios teritorijos visai neseniai būta lietuviškos. Atrodo, kad jos gyventojai į lenkų kalbą perėjo tiesiai iš lietuvių kalbos (Гринблат, 1968, c. 148—160). Vadinas, Baltarusijoje lenkų kalbos vartojimas nesudaro ištisinio arealo, lenkų kalba čia vartojama šalia gimtosios baltarusių kaip antroji kalba. Tad Baltarusijoje lenkų kalba funkcionuoja kaip tam tikras interdialektas, kurio esmę sudaro jo adstratinis pobūdis (Чекман, 1982, c. 124—128). Interdialekto funkciją atliko taip pat lenkų kalbos variantas (polszczyzna litewska), vartotas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir vėliau, Lietuvą įjungus į Rusijos imperijos sudėtį (1795 m.), aukštųjų ir aukštesniųjų Lietuvos visuomenės sluoksnių.

Vadinas, lenkų kalbos vartojimas Baltarusijoje iš esmės skiriasi nuo jos vartojimo Lietuvoje, kur lenkų kalba tam tikrai daliai gyventojų yra tapusi gimtoji ir

kur ji funkcionuoja kaip lingvogeografinis dialektas. Istoriskai žiūrint, lenkų etnografinio arealo pakraščiuose vartojamos lenkų kalbos (polszczyzna kresowa) abi formos – liaudinis, lingvogeografinis dialektas ir interdialektas – yra to paties reiškimo dvi sociolingvistinės raidos stadijos: lenkų bendrinė šnekamoji kalba (koinė) virto interdialektu, seniau vartotu šlėktos, dvasininkų ir miestiečių, iš jo išsirutuliojo liaudinis, lingvogeografinis lenkų kalbos dialektas (Vilniaus, Kauno ir Smalvų lenkų kalbos arealai).

Bilingvizmo situacijų socialinės dinamikos nagrinėjimas leidžia daryti tokias išvadas.

1. Bilingvizmo situacijų *status quo* gali išlikti ilgą laiką. Bet, susidarius tam tikroms socialinėms-istorinėms sąlygoms, bilingvizmo situacijos gali transformuotis. Bilingvizmo situacijos gali būti eliminuojamos dvejopai: a) bendruomenės kalba yra pakeičiama, jos vietą užima kita kalba; b) susiformuoja mišri kalba, susidedanti iš abiejų kalbų elementų ir ypatybių. Bet tai atsitinka tik išimtiniais atvejais, labai specifinėmis istorinėmis-socialinėmis sąlygomis, būtent intensyvių etninių, kultūrinių ir prekybinių kontaktų ir mainų regionuose. Kur susiformuoja ir egzistuoja mišri kalba, būta ar esama taip pat dvigubos sociokultūrinės tradicijos.

2. Vienos kalbos pakeitimas kita visada eina per bilingvizmo stadiją. Naujoji, antroji, kalba užima senosios vietą palaipsniui. Iš pradžių ji vartojama tik tam tikrose sferose (administracijos, švietimo srityje, bažnyčioje) bei tam tikrų socialinių grupių – aukštųjų ir vidurinių visuomenės sluoksnių (miesto gyventojų, dvasininkų, bajorų).

3. Naujoji, antroji, kalba pradinėje stadijoje daugeliu atvejų funkcionuoja kaip regioninės komunikacijos priemonė – interdialektas, interkalba arba *lingua franca*. Tik vėliau ji tampa lingvogeografiniu dialektu (kalba). Interdialektas, *lingua franca* ir lingvogeografinis dialektas (kalba) istoriniu atžvilgiu yra to paties reiškimo dvi sociolingvistinės raidos stadijos.

4. Prieš kalbos pakeitimą paprastai būna tautinės sąmonės išblėsimas. Nacionalinės sąmonės buvimas bilingvizmo ir kalbinių kontaktų situacijose pasireiškia kaip kalbinis patriotizmas ir socialinė kontrolė. Kalbos pasirinkimas situacijose, kur vartojamos dvi ar kelios kalbos, yra socialinės kontrolės objektas.

С. КАРАЛЮНАС

БИЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СИТУАЦИИ И ИХ СОЦИАЛЬНАЯ ДИНАМИКА

Резюме

В случаях, когда два языка, функционирующие в обществе, применяются в разных сферах и используются для разных целей, билингвистические ситуации являются стабильными и обычно существуют длительное время. В определенных социально-исторических и культурных условиях, однако, билингвистические ситуации развиваются в сторону их устранения. Смешанные языки (типа языков пиджин, лингва франка или креольских языков) образуются в специфических социально-исторических условиях, в регионах морских путей сообщения, интенсивных этнических и культурных контактов и товарообмена.

Замещение диалекта или языка представляет собой длительный социолингвистический процесс. Замещающая форма существования языка (главным образом, литературный разговорный язык) и второй язык, как правило, в системе ценностей общества занимают высокое положение и у носителей диалекта или языка пользуются большим престижем. Замещающая форма языка и второй язык в начальных стадиях билингвизма во многих случаях функционируют как интердиалект и интерязык (лингва франка). В последующих фазах развития они становятся соответственно лингвогеографическим диалектом и национальным языком. Интердиалект и интерязык, с одной стороны, лингвогеографический диалект и национальный язык, с другой, являются двумя социолингвистическими формами одного и того же явления.

Теоретические положения иллюстрируются примерами развития разных языков мира и прежде всего фактами из истории литовского языка и его диалектов в периферии — в зоне литовско-белорусского пограничья, в Латвии и бывшем Клайпедском крае, где долгое время имели место интенсивные литовско-немецкие языковые контакты.

S. KARALIŪNAS

BILINGUAL SITUATIONS AND THEIR SOCIAL DYNAMIC

Summary

When two (or more) languages are used in a society in different domains (e. g., everyday life vs. administration) and for different purposes, bilingual situations are stable and they may endure for a long time. In certain social and cultural circumstances, however, bilingual situations tend to be eliminated. Mixed languages (e. g., pidgin, lingua francas and creole languages) develop under specific historical-social circumstances, in the areas of sea-trade and voyage routes and intense ethnic and cultural contacts.

Replacement of a dialect or a language is a long sociolinguistic process. The existent form of a language (usually a standard language) and the second language, which replace a native dialect or a language, enjoy high value and prestige in a society. At the initial stages of bilingualism an existent form of a language and the second language quite often function as an interdialect or an interlanguage (lingua francas). In the subsequent stages of development they become a linguogeographic dialect and a national language, respectively. An interdialect and an interlanguage, on the one hand, a linguogeographic dialect and a national language, on the other hand, represent two sociolinguistic forms of the same phenomenon.

Theoretical propositions in the article are illustrated by examples taken from many languages of the world and mainly by the facts from the history of the Lithuanian language and its dialects in periphery — in the Lithuanian — Byelorussian ethnographic borderland, in Latvia as well as in the former Klaipėda region, where there were intense Lithuanian — German linguistic contacts

LITERATŪRA

- Baliński M. Opisanie statystyczne miasta Wilna. Wilno, 1835.
Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1843—1846. T. 1—3.
Birnbäum S. Die jiddische Sprache // Germanisch-Romanische Monatsschrift. 1923. T. 11, P. 149—155.
Broch O. Russenorsk // Archiv für slavische Philologie. 1927. T. 41. P. 209—262.
Garšva K. Lietuvių kalbos tarmės ir jų kontaktai Latvijoje (1. Lietuvių kalbos tarmių Latvijoje istorija) // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. V., 1984. T. 2(87). P. 83—90.

- Garšva K.** Lietuvių kalbos tarmės ir jų kontaktai Latvijoje (2. Lietuvių gyvenamosios vietos ir kalbų funkcionavimas) // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. V., 1985. T. 1(90). P. 118–126.
- Gerullis G.** Muttersprache und Zweisprachigkeit in einem preussisch-litauischen Dorf. — *Studi Baltici*, 1932, t. 2, p. 59–67.
- Haugen E.** *The Ecology of Language* // Stanford, 1972.
- Hjelmslev L.** Caractères grammaticaux des langues créoles // *Compte-rendu du 2e Congrès International des sciences anthropologique et ethnologique*. Copenhagen, 1938.
- Karaliūnas S.** Žydų kalba // *Mokslas ir gyvenimas*. 1977. Nr. 1. P. 35–36.
- Karaliūnas S.** Respublikos lingvosocialinės situacijos charakteristika // *Kalbų kontaktai Lietuvos TSR: LKK*, t. 23. V., 1983. P. 4–42.
- Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija**. V., 1957.
- Mackey W. F.** *The Description of Bilingualism* // *Readings in the Sociology of Language* / Ed. by J. Fishman. The Hague; Paris, 1968. P. 554–584.
- New Horizons in Linguistics* / Ed. by J. Lyons, Aylesburg, 1975.
- Nitsch K.** Język polski na Wileńszczyźnie // *Przegląd Współczesny*. 1925. Nr. 33.
- Pei M.** *Glossary of Linguistic Terminology* // New York, 1966.
- Rosetti A.** Langue mixte et mélange des langues. — *Acta Linguistica*, 1945–1949, t. 5. P. 73–78 (rus. vert.: Новое в лингвистике. — М., 1972, вып. 6, с. 112–118).
- Samarin W. J.** *Lingua Francas of the World* // *Readings in the Sociology of Language* / Ed. by J. Fishman. The Hague; Paris, 1968. P. 660–671.
- Sommerfelt A.** *Diachronic and Synchronic Aspects of Language*. The Hague, 1971.
- Stosunki litewsko-polskie w diecezji Wileńskiej**. W Wilnie, 1913.
- Ščerba L. V.** Sur la notion de mélange des langues. — In: *Яфетический сборник*. Л., 1925, т. 4, с. 1–19.
- Taylor D.** Structural Outline of Caribbean Creole // *Word*. 1951, N 7. P. 43–59 (Rus. vertimas: Новое в лингвистике. — М. 1972, вып. 6, с. 452–477).
- Turska H.** O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie // *Studia nad polszczyzną kresową*. Wrocław–Warszawa..., 1982. T. 1. P. 19–119.
- Urbaniczak S.** Początki polskiego dialektu na Wilenszczyźnie // *Slavia Orientalis*. 1968. T. 17. P. 433–436.
- Vidugiris A.** Kalbų sąveikos klausimu // *Dubingiai*. V., 1971. P. 235–253.
- Vidugiris A.** Kalbinės situacijos charakteristika // *Kernavė*. V., 1972. P. 265–277.
- Vidugiris A.** Dėl kalbų kontaktavimo pietryčių Lietuvoje // *Kalbų kontaktai Lietuvos TSR: LKK*, t. 23. V., 1983. P. 46–60.
- Vilnius ir Vilniaus kraštas: Krašto pažinimo pradai*. — K., 1932.
- Weinreich U.** *Languages in Contact. Findings and Problems*. 6th Printing. The Hague; Paris, 1968.
- Zawadowski L.** Fundamental Relations in Language Contact // *Biuletyn polskiego towarzystwa językoznawczego*. 1961. T. 20. P. 1–26.
- Адомавичуте И. -Э.** Проблемы изучения польских заимствований в литовских говорах // *Studia nad polszczyzną kresową*. Wrocław; Warszawa..., 1982. I. 1. P. 151–176.
- Вайнрайх У.** Языковые контакты / Пер. и коммент. Ю. А. Жлуктенко. Киев, 1979.
- Гавранек Б. К.** проблематике смешения языков // *Новое в лингвистике*. М., 1972. Вып. 6. С. 94–107.
- Гринблат М. Я.** *Белорусы*. Минск, 1968.
- Мартине А.** Распространение языка и структурная лингвистика // *Новое в лингвистике*. М., 1972. Вып. 6. С. 81–93.
- Чекман В. Н.** К социолингвистической характеристике польских говоров белорусско-литовского пограничья // *Studia nad polszczyzną kresową*. Wrocław; Warszawa..., 1982. T. 1. P. 123–138.
- Щерба Л. В.** О понятии смешения языков // *Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность*. Л., 1974. С. 60–74.